

აქტივების ხარისხის განმსაზღვრელი ფაქტორების ანალიზი კომერციულ ბანკებში

ალეკო ქუთათელაძე, პროფესორი
ზურაბ ჩხაიძე, დოქტორანტი

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია კომერციულ ბანკებში აქტივების ხარისხის განმსაზღვრელი სხვადასხვა ფაქტორები. აქტივების ხარისხის გაუმჯობესებისა და ფინანსური მდგრადობის უზრუნველყოფის მიზნით ყველა საკრედიტო ორგანიზაცია ვალდებულია, შექმნას ოპერაციული რეზერვები სესხებსა და სავალუტო, საპროცენტო და ფინანსურ რისკებზე შესაძლო დანაკარგების ანაზღაურების მიზნით.

ნებისმიერი სახის რეზერვი ქმნის საბანკო საქმიანობის შედარებით სტაბილურ პირობებს და ამცირებს წარმოშობილი დანაკარგების ჩამოწერით გამოწვეულ მოგების რყევას.

აქტივების ხარისხის განმსაზღვრელი ფაქტორების შეფასება პირველ რიგში საჭიროებს სესხების კლასიფიცირებას არა მხოლოდ ვადიანობის მიხედვით, არამედ სხვა ნიშნებითაც: დარგობრივი კუთვნილების მიხედვით; მიზნობრივი დანიშნულების მიხედვით; საკუთარი ვალის მომსახურეობის ხარისხის მიხედვით; კლიენტი-მსესხებლის ფინანსური მდგომარეობის მიხედვით; ვალუტის სახის, გაცემის ტიპისა და სხვ. მიხედვით.

საკვანძო სიტყვები: კომერციული ბანკი, აქტივები, პასივები, აქტივების ხარისხი, რეზერვი, მომსახურეობის ხარისხი, სასესხო აქტივები, სესხების მოცულობა, რისკი.

Analysis of the factors determining the quality of the commercial bank assets

Aleko Kutateladze, GTU Professor
Zurab Chkhaidze, GTU Doctoral Student

Summary

The article considers various factors determining the quality of assets of the commercial banks. Aiming at improving the assets quality and ensuring financial stability, all credit organizations are obliged to create operational reserves to compensate possible losses on loans and currency, interest and financial risks.

Any kind of reserve creates relatively stable conditions of business and reduces any fluctuations of profit caused by writing off the current losses.

The evaluation of the factors determining the quality of assets needs loan classification according to not only their term, but other properties as well, such as belonging to a particular branch, function, quality of serving one's own debt, financial state of a client-debtor; kind and type of the currency issue, etc.

Keywords: commercial bank, assets, liabilities, quality of assets, reserves, service quality, loan assets, size of loans, risk.

სასესხო აქტივები დარგობრივი კუთვნილების მიხედვით შეიძლება დავაჯგუფოთ შემდეგნაირად: მრეწველობა, სოფლის მეურნეობა, მეთევზეობა და მეტყვეობა, სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვება, მშენებლობა, საბითუმო და საცალო ვაჭრობა და სხვ. ეს იძლევა საშუალებას:

- პირველი - საერთო დარგებიდან გამოიყოს ეკონომიკის საბაზისო დარგები, პრიორიტეტული დარგები, რომლებიც გათვალისწინებულია ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ეროვნული პროექტებით ან პროგრამებით;

- მეორე - ეკონომიკის კონკრეტული დარგების მსესხებლებზე გაცემული სესხების აბსოლუტური ნაზრდის მაჩვენებლები ნიშანია ბანკში იმ პრიორიტეტების არსებობისა, რომლებითაც განისაზღვრება სახსრების დაბანდების ეფექტური მიმართულებები. ეს მახასიათებლები დგინდება თითოეული დარგის მიხედვით ცალ-ცალკე იმ მიზნით, რომ მოხდეს მათი შედგენა და ზოგადად, ეკონომიკის დაკრედიტების სისტემის უპირატესობებისა და ნაკლოვანებების მიზეზების გამოვლენა

ცხრილი 1.-ში მოცემულია კომერციული ბანკების მიერ საანგარიშო პერიოდში რეზიდენტ იურიდიულ პირებზე გაცემული სესხების მოცულობა და საპროცენტო განაკვეთები საქმიანობის სახეების მიხედვით, საიდანაც ნათლად ჩანს თითოეული დარგისადმი კომერციული ბანკების ჩართულობა.

ცხრილი 2.-ში მოცემულია 2014 წლის პირველი იანვრიდან 2015 წლის პირველ იანვრამდე კომერციული ბანკების სასესხო და მისაღები პროცენტებით დავალიანების ბრუნვები.

უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ბანკების მიერ ეკონომიკის ცალკეული სექტორების სანარმოების ჭარბად დაფინანსება მნიშვნელოვნად ზრდის რისკს და აუარესებს საკრედიტო პორტფელის ხარისხს სანარმოსთვის არასასურველი მოვლენების შემთხვევაში.

სასესხო აქტივების კლასიფიკაცია მიზნობრივი დანიშნულების მიხედვით იძლევა გაცემული აქტივების მიმართულებების განსაზღვრის საშუალებას, კერძოდ:

- სანარმოო კაპიტალის დაფინანსებისთვის;
- მოსახლეობის სამომხმარებლო მიზნებით;
- დროებითი საჭიროებებისთვის და სხვ.

ბიზნეს-ინფორმაცია №1-2. 2016

ცხრილი 1. კომერციული ბანკების მიერ გაცემული სესხები

	დეკემბერი, 2014	
	ეროვნული ვალუტით	უცხოური ვალუტით
	გაცემული სესხები	
	ათასი ლარი	
სულ	532907	650286
მათ შორის:		
სოფლის მეურნ. მეტყვე. თევზჭერა	12088	13000
მრეწველობა	93110	188233
მშენებლობა	48546	37883
ვაჭრობა	219309	262683
სასტუმროები და რესტორნები	3150	23292
ტრანსპორტი და კავშირგაბმულობა	7080	22429
ფინანსური შუამავლობა	98518	17646
ოპერაციები უძრავი ქონ. კომერგ. საქმ.	13395	19739
0	0	
სახელმწიფო მართვა. თავდაცვა	1754	793
განათლება	16085	23442
ჯანდაცვა და სოც. მომსახურება	19871	41146
მომსახურების სხვა სახეები		
	საპროცენტო განაკვეთი, %	
სულ	10.3	9.9
მათ შორის:		
სოფლის მეურნ. მეტყვე. თევზჭერა	9.3	10.4
მრეწველობა	9.6	9.5
მშენებლობა	12.4	10.5
ვაჭრობა	11.5	9.9
სასტუმროები და რესტორნები	10.5	9.8
ტრანსპორტი და კავშირგაბმულობა	13.5	10.8
6.2	12.7	
ფინანსური შუამავლობა	11.6	10.1
ოპერაციები უძრავი ქონ. კომერგ. საქმ.	11.9	10.3
სახელმწიფო მართვა. თავდაცვა	11.1	9.2
განათლება	12.4	9.6
ჯანდაცვა და სოც. მომსახურება		
მომსახურების სხვა სახეები		

წყარო: კომერციული ბანკების სტატისტიკური ანგარიშები.

ცხრილი 2. კომერციული ბანკების სასესხო და მისაღები პროცენტებით დავალიანების ბრუნვები

	ნაშთი 2014 წლის პირველი იანვრისათვის	საღებუტო ბრუნვა	საგრძელბო ბრუნვა	ნაშთი 2015 წლის პირველი იანვრისათვის
	ათასი ლარი			
მოკლევადიანი სესხები	2421563	9463283	8992156	2892689
ეროვნული ვალუტით	1367543	6397272	6076292	1688522
უცხოური ვალუტით	1054020	3066011	2915864	1204167
გადაგაც. მოკლევ. სესხები	140357	619782	609561	150578
ეროვნული ვალუტით	85630	364427	346209	103847
უცხოური ვალუტით	54727	255355	263351	46731
მისაღები პროცენტები	30437	500732	497240	33929
ეროვნული ვალუტით	16385	320749	318890	18243
უცხოური ვალუტით	14052	179983	178349	15686
გრძელევადიანი სესხები	8070450	8038428	6287551	9821327
ეროვნული ვალუტით	2464773	3329833	2537572	3257033
უცხოური ვალუტით	5605677	4708595	3749979	6564294
გადაგაც. გრძელვ. სესხები	100813	461710	461447	101076
ეროვნული ვალუტით	21925	161473	155649	27750
უცხოური ვალუტით	78888	300236	305798	73326
მისაღები პროცენტები	72118	1334108	1324971	81255
ეროვნული ვალუტით	27248	493171	489076	31343
უცხოური ვალუტით	44870	840937	835894	49912
სხვა ბანკებზე გაცემული სესხები	94226	970739	961080	103885
ეროვნული ვალუტით	72204	961511	929841	103875
მათ შორის აუქციონ. გარეშე გაცემული სესხები	72204	961511	929841	103875
უცხოური ვალუტით	22022	9228	31240	10
გადაგადაცილება სხვა ბანკებზე გაცემულ სესხებზე	0	0	0	0
ეროვნული ვალუტით	0	0	0	0
უცხოური ვალუტით	0	0	0	0
მისაღები პროცენტები	772	10566	10610	728
ეროვნული ვალუტით	269	9462	9002	728
უცხოური ვალუტით	504	1104	1608	0

წყარო: კომერციული ბანკების სტატისტიკური ანგარიშები.

ზემოთ მითითებული და სხვა ზოგიერთი მიმართულებების შემთხვევაში ყველაზე დიდი რისკები, როგორც წესი, უკავშირდება სესხებს, რომლებიც გაიცემა ძირითადი კაპიტალის შესაძენად ან მისი მოცულობის გასაზრდელად. სესხების გაცემა და მომსახურება სამომხმარებლო მიზნებით უკავშირდება მაღალ ხვედრით დანახარჯს მათზე, მაგრამ საკრედიტო ოპერაციის სწორი ორგანიზების შემთხვევაში და იმ შემთხვევაში, თუ მსხვილ ბანკებს დიდი როდენობით მოეპოვებათ მითითებული სესხები, იქმნება წარმოების მასშტაბის ეფექტი, რაც იძლევა საშუალებას აღნიშნული სესხები ჩაითვალოს მომგებიანად.

ყველაზე მაღალი რისკითა და ყველაზე დიდი ხვედრითი წილით ხასიათდება კრედიტები, რომლებიც გაიცემა საბრუნავი კაპიტალის შესავსებად.

ფინანსური მდგომარეობისა და მომსახურების ხარისხის მიხედვით, სასესხო აქტივები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იყოფა: სტანდარტულ, არასტანდარტულ, საექვო, პრობლემურ და უიმედო აქტივებად.

ასეთი კლასიფიკაცია იმით არის საინტერესო, რომ ანალიზის პროცესში თითოეული ჯგუფის წილის განსაზღვრის გზით შესაძლებელია გამოვყოთ სესხები (მაგალითად, საექვო ან პრობლემური), რომელთა დაბრუნების შანსი ჯერ კიდევ არსებობს. ამას გარდა, თუ ბანკში იმ სესხების ხვედრითი წილი, რომლებიც მიეკუთვნება ხარისხის III-V ჯგუფებს, მაღალია, აღნიშნული მიუთითებს საკუთარი ვალის მომსახურების ცუდ (ან, სულაც დაბალ) ხარისხზე.

სასესხო აქტივების ხარისხის შესაფასებლად უნდა მოხდეს კლასიფიკაცია მათი უზრუნველყოფის ხარისხის მიხედვითაც და ამ მიზნით სასესხო დავალიანების საერთო მოცულობიდან ორი ჯგუფი უნდა გამოიყოს - უზრუნველყოფილი და არაუზრუნველყოფილი სესხები. ანალიზის პროცესში განსაკუთრებული ინტერესის საგანს წარმოადგენს უზრუნველყოფილი სესხები, რამდენადაც მათი მდგომარეობის მიხედვით შესაძლებელია დადგინდეს თავად უზრუნველყოფის პროცედურის ხარისხობრივი მდგომარეობა. თუ უზრუნველყოფის ობიექტებსა და პროცედურას საფუძვლად დავუდებთ ისეთ ხარისხობრივ ნიშნებს, როგორიცაა ლიკვიდობა და განუყოფლობა, საჭირო გახდება ორი ჯგუფის გამოყოფა:

1. პირველი კატეგორიის ხარისხის უზრუნველყოფა და

2. მეორე კატეგორიის ხარისხის უზრუნველყოფა.

პირველი კატეგორიის ხარისხის უზრუნველყოფა გულისხმობს კოტირებადი ფასიანი ქაღალდების, ცენტრალური ბანკის ობლიგაციების, ფინანსთა სამინისტროს ფასიანი ქაღალდებისა და თამასუქების თავდებში ჩადებას, იურიდიული პირების ემიტენტების კოტირებადი ფასიანი ქაღალდების, ძვირფასი ლითონების სხმულებისა და სხვათა თავდებობას.

მეორე კატეგორიის ხარისხის უზრუნველყოფას

მიეკუთვნება: მესამე იურიდიული პირების მიერ ემიტირებადი ფასიანი ქაღალდებისა და ლია ორგანიზებულ ბაზარზე ბრუნვაში დაშვებული ფასიანი ქაღალდების თავდებობა; მინის ნაკვეთების, სანარმოების, შენობა-ნაგებობების, ბინებისა და სხვ. თავდებობა. არანაირი სხვა უზრუნველყოფა, რომელიც არ შედის არც ერთ ამ ჯგუფში, სესხების შესაძლო დანაკარგების რეზერვების ანგარიშში მხედველობაში არ მიიღება.

თუმცა, რეალური ვითარება, რომელშიც მიმდინარეობს საბანკო საქმიანობა, გაცილებით რთულია და ყოველთვის როდი ჯდება ხარისხის უზრუნველყოფის ზემოაღნიშნული ორი კატეგორიის ფარგლებში. ამიტომ არ არის აკრძალული სესხებზე ზარალის დაფარვის მიზნით უზრუნველყოფის სხვა ფორმების გამოყენებაც, მაგრამ რამდენადაც ისინი შეიძლება არასაკმარისად ლიკვიდური იყოს, ამიტომ უზრუნველყოფის ფუნქციას ისინი სრულად ვერ შეასრულებენ და ბანკის მიერ შექმნილი რეზერვების სიდიდებზეც გავლენას ვერ მოახდენენ.

ყველა ვარიანტში უნდა გავითვალისწინოთ ერთი ძალიან მნიშვნელოვანი გარემოება - უზრუნველყოფის რეალური ღირებულება (რომელიც შეიძლება გამოყენებული იქნას შესაძლო დანაკარგების კომპენსირების მიზნით) დამოკიდებულია დროზე, რომელიც გავიდა თავდების მიხედვით თანხის ამოღების საფუძვლის წარმოშობის მომენტიდან.

ამ ვადის გახანგრძლივების მიხედვით, მაგალითად, 90 დღიდან ნახევარ წლამდე და მეტი დროით, უზრუნველყოფის თანხა მცირდება სხვადასხვა ფაქტორების ზემოქმედებით. ამის გათვალისწინებით ეროვნულმა ბანკმა დაადგინა:

- 180-დან 275 კალენდარულ დღემდე ვადის შემთხვევაში ხარისხის I და II კატეგორიების სესხების უზრუნველყოფის თანხა მიღებული იქნას შესაძლო დანაკარგების რეზერვების ანგარიშში მისი პირველდანყებითი ღირებულების მხოლოდ 75%-ის ზომით;

- 365 დღეზე მეტი ვადის შემთხვევაში უზრუნველყოფა საერთოდ არ გაითვალისწინება მითითებული მიზნებით.

საერთო ჯამში, ყველა შესაძლო ვარიანტში ბანკებმა უნდა მიაღწიონ იმას, რომ უზრუნველყოფა არსებობდეს მაქსიმალური რაოდენობის კრედიტებზე და უზრუნველყოფა იყოს ლიკვიდური, ანუ მიეკუთვნებოდეს ხარისხის პირველ ან მეორე კატეგორიას.

ამგვარად, სესხების კლასიფიკაცია წარმოადგენს ბაზას შემდგომი ანალიზისა და სესხებზე დანაკარგების, ე.წ. საანგარიშო რეზერვის შესაბამისი დონის დადგენის მიზნით. ამასთან, გამოიყენება რეზერვების ფორმირების სხვადასხვა საშუალებები ერთგვაროვანი სესხების პორტფელზე და ბანკის მიერ ყველა გაცემულ სესხზე.

ყოველ გაცემულ სესხზე რისკი უნდა შეფასდეს მსესხებლის ფინანსური მდგომარეობისა და მის მიერ ამა თუ იმ სასესხო დავალიანების მიხედვით საკუთარი ვალის მომსახურების მდგომარეობის კომ-

პლექსური ანალიზის საფუძველზე.

ამ მიზნით შემოთავაზებულია სქემა, რომლის მაჩვენებლების თანახმად, მსესხებლის ფინანსური მდგომარეობა ფასდება, როგორც: კარგი, საშუალო და ცუდი (ნახ. 2.). ეს სარეიტინგო მაჩვენებლები შემდეგ გამოიყენება სასესხო დავალიანების გადასანაწილებლად ხარისხის კატეგორიების მიხედვით და განსაზღვრულ ზღვრებში საანგარიშო რეზერვების დადგენის მიზნით (%-ში):

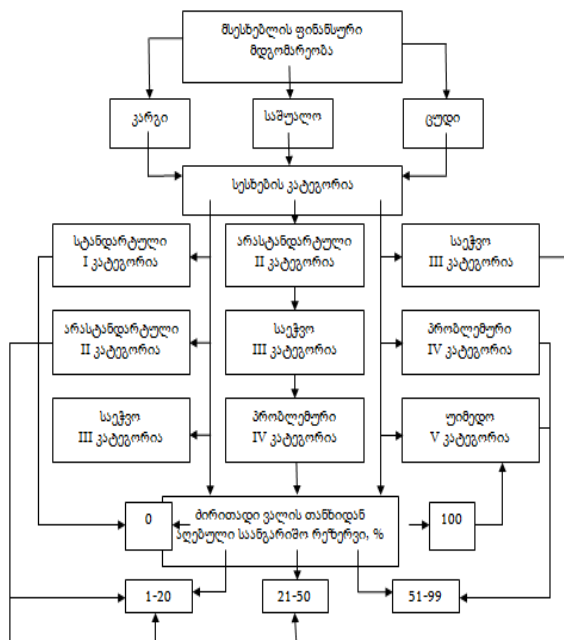
0 - ხარისხის პირველი კატეგორიის სტანდარტული სესხებისთვის;

1-20 - ხარისხის მეორე კატეგორიის არასტანდარტული და ხარისხის მესამე კატეგორიის საეჭვო სესხებისთვის;

21-50 - ხარისხის მესამე კატეგორიის საეჭვო სესხებისთვის;

51-99 - ხარისხის მეოთხე კატეგორიის პრობლემური სესხებისთვის;

100 - ხარისხის მეხუთე კატეგორიის უიმედო სესხებისთვის.

ნახ.2. მსესხებლის ფინანსური მდგომარეობა და საანგარიშო რეზერვები სესხების კატეგორიების მიხედვით

წყარო: შედგენილია ავტორის მიერ.

II-IV კატეგორიებს მიკუთვნებული სესხების მიხედვით რეზერვი იქმნება უზრუნველყოფის ღირებულების გათვალისწინებით. მაშინ მინიმალური რეზერვი ($R_{\min}$) ყოველ გაცემულ თანხაზე განისაზღვრება შემდეგი მაჩვენებლების არსებობისას:

- საანგარიშო რეზერვის ზომა - R_r ;
- უზრუნველყოფის ხარისხის კატეგორიის კოეფიციენტი - K_p ;
- მოცემული ხარისხის კატეგორიის უზრუნველყოფის ღირებულება - S_i ;

- ძირითადი სესხის თანხის სიდიდე - C_D .
მინიმალური რეზერვი გამოითვლება შემდეგი ფორმულით:

$$R_{\min} = R_r \times \left(1 - \frac{K_r \times S_i}{C_D}\right)$$

მინიმალური რეზერვი - ეს არის რეზერვის ის მინიმალური ზომა, რომელიც უნდა შექმნას კომერციულმა ბანკმა. თუ შექმნილი რეზერვის მინიმალური ზომა შეზღუდულია მისი მნიშვნელობით, რომელიც მიიღება მითითებული ფორმულით, მაშინ მისი მაქსიმალური სიდიდე დამოკიდებულია თავდების საგნის შეფასებულ მდგომარეობასა და რეალიზაციის პერსპექტივაზე.

ერთგვაროვანი სესხების პორტფელის რეზერვების სიდიდე ბანკმა შეიძლება დაადგინოს ეკონომიკურ-სტატისტიკური ანალიზის სხვადასხვა მეთოდებით, კერძოდ:

- რისკისა და ზოგადად პორტფელზე სესხების რეპრეზენტატიული (წარმომადგენლობითი) შერჩევის რეზერვის შესაქმნელად საჭირო სიდიდის შეფასების ექსტრაპოლაციის მეთოდით;

- ერთგვაროვანი სესხების პორტფელში შემავალი უიმედო სესხებისა და სესხებზე საპროცენტო განაკვეთის დაგეგმვისას მიღებული სესხების ხვედრითი წონების (წილების) თანაფარდობით;

- მსესხებლებისა და მათი საქმიანობის არსებული ეკონომიკური პირობების მახასიათებელი სხვადასხვა ფაქტორების გათვალისწინებით.

ის ფაქტი, რომ კრედიტების დაბრუნებადობის უზრუნველყოფის დროს არ არსებობს გამართული სამართლებრივი ბაზა, ინვესტს სასესხო დავალიანების გადავადებას, რაც მოწმობს, რომ მიღებულ სესხებზე ვალის დაბრუნების არსებული მეთოდები ნაკლებ ეფექტიანია. ამიტომ მრავალი საკრედიტო ორგანიზაცია ერთგვაროვანი სესხების პორტფელის მიხედვით თავად ამუშავებს საკრედიტო რისკის შეფასების შკალას. შეფასების ასეთი შკალა როგორც წესი, იქმნება ბანკში არსებულ შემდეგი სახის ინფორმაციაზე დაყრდნობით:

- მიმდინარე ან რესტრუქტურული სესხების წილების შესახებ;

- თავის დროზე გამოყენებული გადავადებული სესხების ან ვალების ზომის შესახებ, რომლებიც ბანკის მიერ აღიარებულია, როგორც ამოსაღებად არარეალური.

ერთგვაროვანი სესხების პორტფელის შეფასების შკალა შეიძლება შეიქმნას მთლიან პორტფელზე ფაქტობრივი ზარალის მაჩვენებლების ხვედრითი წილის ანალიზის საფუძველზეც.

ყოველ კონკრეტულ ბანკში სესხებზე შესაძლო დანაკარგების რეზერვების მოცულობის შეფასებისას მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული საერთო საგადასახადო პოლიტიკა და საქართველოს ეროვნული ბანკის ფულად-საკრედიტო პოლიტიკის მოთხოვნები. პრაქტიკაში წამყვანი აქტივებთან დაკავშირებით

არსებობს მოქმედების რამდენიმე მეთოდი. მათგან ყველაზე მისაღებია:

1. წამგებიანი აქტივები ბანკის ბალანსზე რჩება მანამ, სანამ არ ამოიწურება მათი დაბრუნების ყველა საშუალება;

2. წამგებიანი აქტივები სასწრაფოდ ჩამოიწერება ბანკის ბალანსიდან ბანკის მიერ მანამდე შექმნილი რეზერვების ხარჯზე.

პირველ შემთხვევაში საჭიროა საკმაოდ დიდი მოცულობისა და მაღალი ფარდობითი მაჩვენებლის მქონე რეზერვები, ხოლო მეორე შემთხვევაში - წამგებიანი აქტივების ჩამოწერა ხდება მაშინაც კი, თუ ჯერ კიდევ არსებობს მათი ნაწილობრივ დაბრუნების ალბათობა.

წამგებიანი აქტივების სასწრაფო წესით ჩამოწერის შემთხვევაში საკრედიტო პორტფელში რეზერვების მაჩვენებელი მკვეთრად მცირდება. ამიტომ პრაქტიკაში ყველაზე ხშირად გამოიყენება შუალედური ვარიანტი, როდესაც ისეთი სესხების ჩამოწერა, რომელთა დაბრუნებაც არარეალურია, ხდება მხოლოდ მას შემდეგ, რაც დოკუმენტების საფუძველზე განხორციელდა სესხის ამოღების ყველა შესაძლო ზომა, რომლებიც ადასტურებს, რომ მსესხებელს არ გამოუყენებია გარემოებები მის კრედიტორებთან არანაკლებ ერთი წლის მანძილზე, სანამ ბანკი გადანყვეტდა უიმედო სასესხო დავალიანების ჩამოწერას.

მიუხედავად იმისა, თუ ზემოთ აღნიშნულიდან რომელ ვარიანტს იყენებს ბანკი აქტივების ჩამოწერისას, სესხებზე შესაძლო დანაკარგებზე რეზერვების სიდიდე უკუპროპორციულ დამოკიდებულებაშია სესხების მართვის ხარისხთან. ამ შემთხვევაში მოქმედებს ჩვეულებრივი კანონზომიერება - რაც ნაკლებია რეზერვების წილი სასესხო დავალიანებაში, მით მეტია სასესხო აქტივების ხარისხი და პირიქით, რაც მეტია რეზერვების წილი სასესხო დავალიანებაში, მით დაბალია სესხების ხარისხი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ასათიანი ვლ. , ცაავა გ. - კომერციული ბანკის საქმიანობის ფინანსური ანალიზი - თეორია, მეთოდები და პრაქტიკა. თბილისი გამომცემლობა „დანი“ .2014, - 500 გვ.
2. ბურდიაშვილი რ. - ბუღალტრული აღრიცხვა ბანკებში. - თბილისი, გამომცემლობა „პოლიგრაფისტი“, 2013.
3. ხანთაძე გ. ცაავა გ. - საბანკო ოპერაციები (სახელმძღვანელო). თბილისი გამომცემლობა „დანი“, 2012, 400 გვ.
4. Щегорцев В. Л., Таран В. А. Деньги, кредит, банки: учебник для вузов/ под ред. проф. В. А. Щегорцева. - М-ЮНИТИ-ДАНЛ, 2005 - 223с.